

# Szurło, Roman

---

## Krótki zarys historii języka i piśmiennictwa koptyjskiego

---

Studia Teologiczne 20, 327-336

---

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. ROMAN SZMURŁO

## KRÓTKI ZARYS HISTORII JĘZYKA I PIŚMIENICTWA KOPTYJSKIEGO

Treść: Wstęp; I. Krótki zarys rozwoju pisma egipskiego przed okresem koptyjskim; II. Początki języka koptyjskiego wśród egipskich pogan; III. Rozwój języka i literatury koptyjskiej wśród chrześcijan Egiptu; IV. Schyłek rozwoju języka i literatury koptyjskiej po najeździe arabskim; Zakończenie

Językiem koptyjskim określamy ostatni okres rozwoju pisanego języka egipskiego (staroegipskiego). Używając przymiotnika „koptyjski” w tym znaczeniu, musimy mieć świadomość, iż odnosi się on bardziej do pisma koptyjskiego, niż samego języka.<sup>1</sup> Chociaż pierwsze teksty pisane w tym języku, a właściwie pojedyncze słowa pochodzą z II wieku przed Chrystusem, jednak pojęcie to obejmuje twórczość zachowaną w języku egipskim od I wieku po Chrystusie aż do naszych czasów.

### I. Krótki zarys rozwoju pisma egipskiego przed okresem koptyjskim

Starożytni Egipcjanie wynaleźli system zapisu języka mówionego około 60 wieków przed narodzeniem Chrystusa. Jak się wydaje pierwszą aplikacją systemu były egipskie kalendarze. W piśmie staroegipskim wyróżnia się trzy rodzaje znaków:<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Określenie „koptyjski” związane jest z grecką nazwą Egipcjanina (*aiggyptos*). Arabowie w VII wieku nadali je najpierw wszystkim mieszkańcom podbitego przez nich Egiptu, oznaczało więc wszystkich Egipcjan. Z czasem jednak określenie to (arabskie „qbt” lub „qft”) oznaczało chrześcijańskich mieszkańców w odróżnieniu od wyznawców islamu, por. M y s z o r W., *Chrześcijaństwo koptyjskie przed inwazją islamu*, Studia Religiologiczne 32 (1999) w: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCXXXVII, s. 11.

<sup>2</sup> Por. D e m b s k a A., *Kultura starożytnego Egiptu, Słownik*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1995, s. 157n.

- 1) ideogramy-znaki graficzne całych wyrazów, rysunki przedstawiające rzeczy i pojęcia nazywane tymi wyrazami;
- 2) fonogramy – znaki graficzne dźwięków lub ich zespołów; są to znaki jedno-, dwu-, lub trój spółgłoskowe. Znaków samogłoskowych w piśmie egipskim nie było.
- 3) determinatywy, czyli ostatnie ze znaków, którymi wyraz został zapisany, określający jego kategorię znaczeniową (rzeczy, czynności, pojęcia abstrakcyjne).

Ogółem pismo egipskie liczyło ok. 700 znaków. Pierwotnie występowało ono w formie zwanej hieroglifem (ιερός święty, γλυφω – wyrzy-  
nam, ryję).<sup>3</sup> Służyło ono głównie do pisania na kamieniu i w tej roli przetrwało aż do czasów cesarstwa rzymskiego. Od XXVII w. przed Chr. zaczęto używać uproszczonej formy pisma hieroglificznego, tzw. pismo hieratyczne (ιερατικός – kapłański), tak nazwane przez Greków w mniemaniu, iż używają go przede wszystkim kapłani.<sup>4</sup> Jednak stosowano je głównie w pismach świeckich. W VIII w. przed Chrystusem pismo uproszczono, tworząc tzw. pismo demotyczne (δημοτικός – ludo-  
wy).<sup>5</sup> Najpóźniejsze inskrypcje w piśmie demotycznym pochodzą z połowy V w. po Chr. Pismem hieratycznym i demotycznym posługiwano się pisząc na papirusie lub drzewie za pomocą trzciny zwanej kalamem. Egipcjanie pisali w wierszach od strony prawej ku lewej lub w kolumnach pionowych, czytanych z góry na dół od strony prawej do lewej.

## II. Początki języka koptyjskiego wśród egipskich pogan.

W roku 313 przed Chr. Aleksander Wielki najechał Egipt, który po zajęciu oddał we władanie jednego z dowódców – Ptolemeusza.<sup>6</sup> Wraz z greckim panowaniem rozpoczęła się szybka hellenizacja Egiptu. Jednym z elementów hellenizacji było rozpowszechnianie się języka greckiego, szczególnie wśród egipskich klas wyższych. Zaczęto wprowadzać do egipskiego języka mówionego szczególnie greckie terminy techniczne, prawne i handlowe.<sup>7</sup> Nauka języka greckiego stała się nie-

<sup>3</sup> Tamże, s. 158.

<sup>4</sup> Tamże, s. 158.

<sup>5</sup> Por. D e m b s k a A., *dz. cyt.*, s. 157.

<sup>6</sup> Por. J a c z y n o w s k a M., M ą c z a k o w a A., T y l o c h W., *Historia Starożytna*, Warszawa 1969, s. 228; 230-233.

<sup>7</sup> Por. L a m b d i n Th. O., *Introduction to Sahidic Coptic*, Macon 1983, s. vii

zbędnym czynnikiem warunkującym zarówno ekonomiczne, jak i społeczne korzyści. Pismo greckie było znacznie mniej skomplikowane, niż pismo demotyczne. Zawierało 24 litery, wszystkie z odpowiednikami fonetycznymi w przeciwieństwie do ponad 400 demotycznych symboli, z których niewielki procent znajdował swój fonetyczny wyraz a resztę jedynie stanowiły ideogramy.

Należy również zauważyć, że także Grecy zapoznali się z pismem egipskim poprzez najbardziej znanych podróżników antycznego świata-Fenicjan. Podczas handlowych podróży Fenicjanie przyswoili sobie pismo egipskie, transformując je w alfabet z mniejszą liczbą liter, z których każda posiadała swój fonetyczny odpowiednik. Wszystkie litery były spółgłoskami. Prowadząc interesy handlowe z mieszkańcami Wysp Greckich, przekazali Grekom opracowaną przez siebie wersję pisma egipskiego. Grecy poprawili ortografię oraz dodali kilka pisanych samogłosek. Ten system stał się fundamentem, na którym zbudowano nową wersję języka egipskiego, tj. język koptyjski. Przykład najstarszego zapisu tej fazy języka koptyjskiego, zwanego protokoptyjskim, stanowi *Papyrus Heidelberg 414* z III wieku przed Chr.<sup>8</sup>

Jako ciekawostkę można dodać, iż wraz z rozprzestrzenianiem się języka greckiego, następowała pauperyzacja środowiska kapłanów pogańskich. Albowiem źródłem ich osobistego dochodu oraz utrzymania świątyń była w dużej mierze produkcja i sprzedaż różnego rodzaju przedmiotów, na których umieszczano magiczne teksty w języku staroegipskim. Jednak potencjalni nabywcy amuletów znali przeważnie już tylko pismo greckie. Aby uniknąć ekonomicznego kryzysu (biedy), kapłani zaczęli napisy staroegipskie transliterować na pismo greckie. Zaczęli używać wszystkich liter greckich. Dźwięki, które nie występowały w grece, zapożyczyli z pisma demotycznego.<sup>9</sup> Nowy system literowy wkrótce zastosowali również w tekstach horoskopów, pogańskich tajemnych znaków i symboli. Wraz z rozwojem nowego zapisu liczba zapożyczonych głosek pisma demotycznego ulegała stopniowemu zmniejszeniu. Obecnie pozostało tylko siedem liter ze starożytnego pisma egipskiego. Są to  $\omega$  -szaj,  $\varphi$  -faj,  $\beta$  -khaj,  $\zeta$  -houri,  $\chi$  -dżandza,  $\omicron$  -czima,  $\uparrow$  -ti.<sup>10</sup>

<sup>8</sup> Por. M a h e r I s a q E., *Coptic language spoken*, w: *The Coptic Encyclopedia* vol. III, (Red. Azis S. Atiya, New York 1991, s. 604.

<sup>9</sup> Por. M a h e r I s a q E., *Coptic language spoken*, w: *The Coptic Encyclopedia* vol. III, (Red. Azis S. Atiya, New York 1991, s. 604; por. Także D e m b s k a A., *Gramatyka koptyjska*, Warszawa 1985, s. 5.

<sup>10</sup> Por. M. a h e r I s a q E., *Coptic spoken language*, tamże.

Kiedy język egipski zaczęto zapisywać pismem greckim, jego wymowa odpowiadała lub była bardzo podobna do ówczesnej wymowy języka greckiego. Dopóki koptyjski był językiem używanym w mowie, ulegał ewolucji i powstawały różnice fonetyczne pomiędzy różnymi regionami Egiptu. Język mówiony, potoczny, ludowy różnił się od języka uczonego w szkołach, języka literackiego. W ten sposób powstawały dialekty, wśród których możemy wyróżnić dwa główne: saidzki (Górnego Egiptu), bohairski (Dolnego Egiptu) oraz inne związane z mniejszym zasięgiem przestrzennym (często ograniczonym tylko do miast) czyli achmimski, subachmimski i fajumski.<sup>11</sup>

### III. Rozwój języka i literatury koptyjskiej wśród chrześcijan Egiptu.

Chociaż Koptowie uważają, a Euzebiusz z Cezarei potwierdza, iż pierwszy Ewangelię w Aleksandrii głosił św. Marek, jednak jest to raczej legenda, która miała uzasadnić związki Kościoła Aleksandrii z Rzymem.<sup>12</sup> Historię Kościoła należałoby zatem rozpocząć od chrześcijaństwa aleksandryjskiego i jego wpływu, również dzięki pozycji metropolity, na cały Egipt. Pierwszym biskupem Aleksandrii, którego istnienie zostało historycznie udokumentowane, był Demetrios, pełniący urząd metropolity w latach 188-230.<sup>13</sup> Myszor uważa, iż chrześcijaństwo w Egipcie we wcześniejszym okresie w Aleksandrii i poza nią miało charakter heretycki o zabarwieniu gnostyckim (Walentynian, Bazylides), a także manichejskim, stąd nie zasługiwało na wzmiankę Euzebiusza.<sup>14</sup> Dopiero rządy Demetriososa miały zaznaczyć się walką o ortodoksję nauczania oraz postępowaniem ewangelizacji ziem leżących na południe od Aleksandrii.<sup>15</sup>

Jednym z czynników warunkujących szybkie rozprzestrzenianie się Ewangelii w Egipcie było dotarcie do wszystkich grup społeczeństwa egipskiego z nową nauką zawartą w Piśmie Świętym Starego, ale szczególnie Nowego Testamentu. Należało jak najszybciej przetłuma-

<sup>11</sup> Por. D e m b s k a A., *dz. cyt.*, s. 5.; por. także Lambdin Th. O., *dz. cyt.*, s. Vii-viii.; por. także Till W. C., *Koptische Grammatik (Saddischer Dialekt) mit Bibliographie, Lese-stücken und Wörterverzeichnissen*, Leipzig 1978.

<sup>12</sup> E u z e b i u s z z Cezarei, *Historia Kościelna II*, 22.23.

<sup>13</sup> *Historia Kościelna V*, 22.; por. M. y s z o r W., *art. cyt.*, s. 12.

<sup>14</sup> Por. M. y s z o r W., *art. cyt.*, s. 13; por. także Koenen L., *Manichaische Mission und Kllüster in Agypten*, *Aegyptiaca Treverensia I*, 1981, s. 93-108.

<sup>15</sup> Por. M. y s z o r W., *art. cyt.*, s. 13-14.

czyć oryginał grecki na język koptyjski, tak, aby był on dostępny także dla warstw nie wykształconych, nie znających języka greckiego. Szczególnie dotyczyło to mieszkańców delty Nilu, a także Górnego Egiptu, którzy posługiwali się językiem egipskim. Uważa się, iż pierwszych przekładów Pisma św. na język koptyjski dokonano około 280 roku, na ten bowiem okres datowane są tłumaczenia dwóch Listów do Tessaloniczan, Ewangelii według św. Mateusza, Księgi Psalmów oraz Księgi Przysłów.<sup>16</sup> Księgi te przetłumaczono na dialekt saidzki, używany głównie w Górnym Egipcie, co sugerowałoby, iż mieszkańcy tego regionu w większości nie znali języka greckiego, a zatem, chcąc poznać treść nowej religii, potrzebowali przekładu Pisma Św. Uчени uważają, iż pierwszy wielki eremita św. Antoni Egipski, który nie znał zupełnie języka greckiego, usłyszał wezwanie „Idź sprzedaj wszystko, co masz, i rozdaj ubogim” (Mt 19, 21) w języku koptyjskim.<sup>17</sup> Z V wieku pochodzi tłumaczenie Biblii na dialekty fajumski i achmimski, a dopiero w VI-VII wieku powstała jego wersja bohairska.<sup>18</sup>

W języku koptyjskim powstawały również utwory oparte na motywach biblijnych czyli apokryfy. Wśród apokryfów rozróżniamy pisma powstałe poza Egiptem, a znane dzięki tłumaczeniom, oraz utwory powstałe w Egipcie. Na treści tych ostatnich silne piętno odcisnęła starożytna tradycja egipska oraz wpływy gnostyckie.<sup>19</sup> Szczególnie związane z tradycją biblijną są apokryfy o charakterze apokaliptycznym: *Testament Abrahama*, *Mądrości Salomona*, *Apokalipsa Pawła*, *Apokalipsa Jana*, *Apokalipsa Sofoniasza* oraz *Apokalipsa Eliasza*. Te dwa ostatnie apokryfy zachowały się jedynie w wersji koptyjskiej.<sup>20</sup>

Innym gatunkiem literackim wśród koptyjskich apokryfów są ewangelie: *Ewangelia Tomasza*, *Ewangelia według Marii*, *Ewangelia Bartłomieja*, *Księga Jezu*.<sup>21</sup>

W tym miejscu należy wspomnieć o licznych przekładach koptyjskich tekstów gnostyckich. Z wielu pism gnostyckich II i III wieku znano już tylko fragmenty, przytaczane przez polemicznych pisarzy kościelnych, takich jak Ireneusz z Lyonu, Hipolit Rzymski, czy też nawet Epifaniusz z Salaminy. Dopiero w drugiej połowie XIX wieku wydano trzy

<sup>16</sup> Dembska A., dzieło cyt., s. 11.

<sup>17</sup> Maher Isaq E., *art. cyt.*, s. 604.

<sup>18</sup> Por. Dembska A., *tamże*.

<sup>19</sup> Por. Dembska A., *tamże*.

<sup>20</sup> Por. Dembska A., *tamże*; por. także Altaner B., Stuiber A., *Patrologia*, Warszawa 1990, s. 221-224.

<sup>21</sup> Por. Altaner B., Stuiber A., *dz. cyt.*, s. 206-212.



manuskrypty, zawierające większe oryginalne dzieła gnostyckie w języku koptyjskim: *Kodeks Askewianus* (British Museum, Londyn) z IV-V wieku, *Kodeks Brucianus* (Bodleian Library, Oxford) datowany na III-X wiek, oraz *Papirus Berolinensis 8502* (Berliner Museum, dział Egipski) z V wieku. I dopiero w 1945 lub 1946 nieoczekiwanie w pobliżu Nag Hammadi (100 km na północ od Luksoru), w miejscu gdzie mnisi Pachomiusza zakładali swoje coenobia odkryto trzynaście nowych gnostycko-koptyjskich kodeksów papirusowych. Zachowało się do dziś 1130 stron i 15 fragmentów, zaginęło zaś około 200-300 stron. Na tych stronach udało się wyodrębnić 51 pism; część z nich jest niekompletna, inne zaś zachowały się w dwóch a nawet trzech wersjach. Odnalezione w Nag Hammadi pisma koptyjskie uczeni podzielili na trzy ogólne grupy: teksty w formie apokryfów biblijnych, dzieła nauczycieli gnostyckich ujęte w formę rozprawy, listu dydaktycznego, czy homilii, oraz teksty hermetyczne na użytek gnostyków.<sup>22</sup> Najbardziej znanymi utworami z Biblioteki z Nag Hammadi są: *Ewangelia prawdy*, *Wypowiedź o zmartwychwstaniu*, *O trzech naturach*, *Ewangelia Filipa*, *Hipostaza archontów*, *O początku świata*, *List Eugnostosa i Apokalipsa Adama*.<sup>23</sup>

Innym przykładem tłumaczeń literatury heterodoksyjnej są teksty manichejskie, które uczony niemiecki C. Schmidt odkrył w 1930 roku w Kairze. Pochodziły one z biblioteki z miejscowości Medinet Madi w okręgu Fajum. Uczeni datują je na IV wiek. Przypuszczają, iż były one własnością jakiejś manichejskiej gminy istniejącej na terenie Górnego Egiptu, gdyż powstały w dialekcie subachmimskim.<sup>24</sup> Treścią pism z Medinet Madi są listy Maniego, Księga Psalmów, kefalaje oraz księga o treści historycznej, zawierająca opis cierpień Maniego oraz dzieje gminy.<sup>25</sup>

Pierwszym znanym z imienia, pisarzem, który tworzył w języku koptyjskim był Hierakas, pochodzący z Górnego Egiptu. Pisał komentarze do Biblii i kazania.<sup>26</sup>

Jednak w języku koptyjskim powstało najwięcej tekstów pochodzących z początków okresu kształtowania się ruchu monastycznego. Uważany za twórcę życia eremickiego, św. Antoni Egipski (zm. 356),

<sup>22</sup> Por. Altaner B., Stuibler A., dz. cyt., s. 170; por. także Doresse J., *Le livres secrets des gnostiques d'Egyptes*, Paris 1958; por. także Robinson J. M., *The Nag Hammadi Codices. A General Introduction*, Claremont 1971.

<sup>23</sup> Por. Altaner B., Stuibler A., dz. cyt., s. 171-177.

<sup>24</sup> Por. Dembska A., dz. cyt., s. 16.

<sup>25</sup> Por. Bohlig A., *Koptische Literatur*, w: Bohling A. (red.) *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 4, Aufl. 3 Tübingen 1960, s. 10.

<sup>26</sup> Por. Dembska A., *Kultura starożytnego Egiptu*, dz. cyt., s. 106.

napisał swoje listy ascetyczne w języku koptyjskim.<sup>27</sup> Założyciel cenobityzmu, św. Pachomiusz (zm. 346), napisał po koptyjsku *Regulę dla mnichów*, która zachowała się w tym języku jedynie we fragmentach.<sup>28</sup> W tymże języku pisali także uczniowie i następcy Pachomiusza, Teodor i Horsiesi.<sup>29</sup>

Najwięcej jednak pism o charakterze monastycznym w języku koptyjskim pozostawił Szenute (ok. 348-466), opat Białego Klasztoru w Athribis, położonego nieopodal dzisiejszego Sohag w okręgu Akmim.<sup>30</sup> Przez około 80 lat pełnił funkcję przełożonego wspólnot męskich i żeńskiej. Pozostawił po sobie liczne pisma o charakterze organizacyjnym, jak listy do mnichów i mniszek, listy regulujące zasady życia we wspólnotach. Pisał także teksty o życiu duchowym, ideale mnicha, pisma moralne. Gwałtownie występował przeciwko pozostałościom religii pogańskiej, czyli staroegipskiej. Jako obrońca ortodoksji występował przeciwko różnym prądom heterodoksyjnym, które znajdowały zwolenników wśród mieszkańców Górnego Egiptu (gnostykom, manichejczykom). Wraz z patriarchą Aleksandrii Cyrylem brał udział w obradach Soboru Efeskiego (431), na którym potępiono Nestoriusza.<sup>31</sup> Pozostawił także pisma egzegetyczne.<sup>32</sup> Poziom literacki i językowy pism Szenutego przyrównywany jest do złotego okresu li-

<sup>27</sup> Altaner B., Stuibler A., dz. cyt., s. 361.

<sup>28</sup> Lefort L. Th., *Oeuvres de s. Pachôme et de ses disciples*, CSCO 159(1956), Louvain 23; oraz tenże, j. w., t. francuskie, CSCO 160(1956), Louvain 24.

<sup>29</sup> Zob. Lefort L. Th., dz. cyt.

<sup>30</sup> Kuhn K. H., *Shenute Saint*, w: *The Coptic Encyclopedia* vol. VII, (Red. Azis S. Atiya, New York 1991, 2131-2133; por. także Leipoldt, J., *Schenute von Atripe und die Entstehung des national ägyptischen Christentums*, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, t. 25, z. 1. Leipzig 1903; por. także Szmuló R., *Życie monastyczne w pismach Szenutego z Atripe*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem ks. prof. dr hab. W. Myszoła na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych UKSW w Warszawie, (mps) Warszawa 2000

<sup>31</sup> Por. Kuhn K. H., *Shenute Saint*, w: *The Coptic Encyclopedia* vol. VII, (Red. Azis S. Atiya, New York 1991, 2131.

<sup>32</sup> Dzieła Szenutego nie zostały jeszcze opublikowane w całości. Jednak możemy stwierdzić, iż około 70% całości literackiej spuścizny Szenutego doczekało się edycji. Oto główne publikacje pism opata Białego Klasztoru; Amelineau E., *Oeuvres de Shenoudi*, 1-2 voll., Paris 1907-1914; Leipoldt J., *Sinuthii Archimandritae Vita et Opera Omnia. Adiuante E. W. Crum*, vols. I-II, CSCO 42 (1906); 73 (1913), Paris; Young, D. W., *Coptic Manuscripts from the White Monastery: Works of Shenute*, *Mitteilungen aus der Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek*, Neue Serie, XXII. Folge. 2 Bde. Wien: 1993; Elanskaya A., *The Literary Coptic Manuscripts in the A. S. Puszkina State Fine Arts Museum in Moscow*, Leiden, New York, Köln 1994; Orlandi T., *Shenute contra Origenistas: Testo con introduzione e traduzione*. Roma 1985.



teratury greckiej. Szenute uważany jest za klasyka dialektu saidzkiego języka koptyjskiego.<sup>33</sup> Jego pisma służą jako ilustracja poszczególnych zjawisk gramatycznych języka koptyjskiego.<sup>34</sup>

Autorem pism monastycznych w języku koptyjskim był również uczeń i następca Szenutego-Beza.<sup>35</sup> Napisał również zabarwiony ha-giograficznie żywot Szenutego.<sup>36</sup>

Należy również wspomnieć o takich autorach jak biskup Tymoteusz II (457-477), biskup Teodozjusz (535-566), biskup Rufus, biskup Konstantyn (578-604).<sup>37</sup> Pisali głównie kazania, komentarze do Ewangelii, żywoty męczenników.<sup>38</sup>

Przypuszcza się także, że patriarcha Aleksandrii Atanazy znał język koptyjski i napisał niektóre swoje utwory w tym języku. Atanazy napisał w języku koptyjskim kilka *wielkanocnych listów*, skierowanych do biskupów w Egipcie.<sup>39</sup>

Wiek IV i V możemy uznać za złoty okres rozwoju języka i literatury koptyjskiej. Wraz z najazdem arabskim zarówno język, jak i piśmiennictwo koptyjskie zaczęły przeżywać stopniowy regres.

#### IV. Schyłek języka i literatury koptyjskiej po najeździe arabskim

Rozkwit języka i piśmiennictwa koptyjskiego został powstrzymany przez w roku 641 wraz z zajęciem Egiptu przez Arabów. Początkowo językiem arabskim posługiwano się jedynie w obozie wojskowym Fustat na wschód od Babilonu oraz na terenach gdzie koczownicza ludność arabska wypasała swe trzody.<sup>40</sup> W 87 roku hidżry, tj. w 706 roku

<sup>33</sup> Por. L a m b d i n Th. O., dz. cyt., s. viii.

<sup>34</sup> Por. S h i s h a-H a l e v y A., *Coptic Gramatical Categories. Structural Studies in the Syntax of Shenoutean Sahidic*, *Analecta Orientalia* 53, Roma 1986; por. Także Myszor W., *Język koptyjski, podręcznik dla studentów*, ATK Warszawa 1999.

<sup>35</sup> Dzieła Bezy zostały opublikowane przez Kuhn K. H., *Letters and sermons of Besa*, CSCO 157 i 158 (1956 i 1957), Louvain 21-22.; zob. również tenże, *Besa's Letters and Sermons*, *Museon* 66 (1953), s. 225-43.

<sup>36</sup> Żywot Szenutego w dialekcie bohairskim wydał J. Leipoldt; zob. L e i p o l d t J., *Sinuthii Vita Bohairice*, CSCO 41 (1906); Fragmenty żywota Bezy w dialekcie saidzkim wydał A. F. S h o r e: Shore A. F., *Extract of Besa's Life of Shenute in Sahidic*, *Journal of Egyptian Archeology* 65 (1979), s. 134-43.

<sup>37</sup> Por. D e m b s k a A., *Kultura Starożytnego Egiptu*, dz. cyt., s. 107.

<sup>38</sup> Por. tamże.

<sup>39</sup> Por. D e m b s k a A., *Gramatyka koptyjska*, dz. cyt., 12-13.

<sup>40</sup> Por. tamże, s. 6.

język arabski został wprowadzony do administracji; ówczesny namiestnik Egiptu Abd Allah b. Abd al-Malik b. Marwan (705-709) wydał rozporządzenie nakazujące posługiwanie się w administracji językiem arabskim.<sup>41</sup> Dokonywano powolnej islamizacji kraju. W 849/ 50 kalif al-Matuwakhi wydał edykt zabraniający zatrudniania chrześcijan i Żydów na stanowiskach państwowych.<sup>42</sup> Wraz z osiedlaniem się plemion arabskich na terenach Egiptu, wzmacniała się arabizacja kraju a jednocześnie zmniejszała się znajomość języka koptyjskiego i tradycji koptyjskiej. Mimo tych niesprzyjających warunków, w IX i X wieku jeszcze mówiono po koptyjsku, używając głównie dialektu saidzkiego i bohairskiego.<sup>43</sup> Jednak do języka koptyjskiego zaczęły stopniowo przenikać słowa arabskie. Chociaż żyjący w XI wieku Atanazy, biskup Qus, stwierdza, że język koptyjski był znany wówczas jeszcze w całym Egipcie. Jednak już w XIII wieku patriarcha Gabriel II polecał kapłanom nauczać wiernych po arabsku, co wskazywało na słabą znajomość języka koptyjskiego.<sup>44</sup> Ale jeszcze w roku 1672 niemiecki podróżnik J. M. Wansleben stwierdził, iż w Górnym Egipcie spotkał ludność mówiącą po koptyjsku. Co więcej w 1936 roku Werner Vycihl spotkał w miejscowości Zenija, (leżąca 6 km na północ od Luksoru), poszczególne osoby, znające język koptyjski, które uważały, iż znajomość tego języka jest wynikiem kultywowania tradycji rodzinnych.<sup>45</sup> Ten fakt pozwala stwierdzić niektórym koptologom, iż w Egipcie przestano mówić po koptyjsku dopiero w XIX wieku. Należy także zauważyć, iż język arabski używany w Egipcie uległ wpływowi języka koptyjskiego w kwestii słownictwa i budowy zdań.<sup>46</sup> Język koptyjski, chociaż już nie używany w mowie, ciągle jest wykorzystywany w tekstach liturgicznych Kościoła Koptyjskiego (dialekt bohairski).<sup>47</sup>

W ostatnich okresie następuje powolne odrodzenie języka koptyjskiego. Niektórzy, jak np. Iqladiyus Labib, pragną wskrzesić język koptyjski jako powszechnie używany wśród Koptów żyjących w Egipcie (ok. 5 mln) oraz w diasporze.<sup>48</sup> Obecny patriarcha Shenuda III zachęca naukowców do podjęcia badań mających na celu oczyszczenie języka koptyjskiego z wpływów greckich i powrót do oryginalnej, koptyjskiej fonetyki.<sup>49</sup>

<sup>41</sup> Por. tamże, s. 6; por. M a h e r I s h a q E., art. cyt., 604.

<sup>42</sup> Por. D e m b s k a A., s. 6.

<sup>43</sup> Por. tamże, 6.

<sup>44</sup> Por. Tamże, s. 6.

<sup>45</sup> Por. D e m b s k a A, dz. cyt., s. 7.

<sup>46</sup> Por. M a h e r I s h a q , art. cyt., s. 606.

<sup>47</sup> Por. tamże, s. 606.

<sup>48</sup> Por. tamże, s. 606.

<sup>49</sup> Por. tamże, s. 606.

Podsumowując, należy stwierdzić, że język i literatura koptyjska stanowią niezwykle bogactwo zakorzenione w tradycji chrześcijańskiej, które pozostaje nadal nie odkryte. Jeszcze wiele manuskryptów z pismami koptyjskimi oczekuje swojej edycji. Dlatego też warto podejmować wysiłek badawczy w celu poznania tej interesującej literatury wczesnochrześcijańskiej i przybliżania jej polskiemu czytelnikowi.

## **IL BREVE SAGGIO SULLA STORIA DELLA LINGUA E LETTERATURA COPTA**

### **SOMMARIO**

In quest'articolo tentavo di dare un breve saggio sulla storia della lingua e della letteratura copta. All'inizio ho accenato brevemente lo sviluppo della scrittura egiziana prima della lingua copta: geroglifica, ieratica e demotica. Poi cercavo di presentare gli inizi della lingua copta in Egitto pagano. Ho sottolineato il IV-V secolo come l'epoca d'oro dello sviluppo della lingua e letteratura copta: le traduzioni della Bibbia, gli scritti monastici, gli scritti eterodossi (gnostici, manichei). Dopo l'invasione araba (641) scorgiamo il declino della lingua e letteratura copta.